

A. Bornebroek, G. Harinck, ed., *Het kromme rechtbuigen. Mensen en hun motieven in de geschiedenis van de protestants-christelijke sociale beweging* (Amsterdam: Aksant, 2003, 233 blz., €19,90, ISBN 90 5260086 4).

Abraham Kuypers vat de doelstelling van de orthodox-protestantse beweging pregnant samen: 'Gods ordonnantien in huis en kerk, in school en staat weer vast te zetten, 't volk ten baat.' De emancipatie van zijn 'kleine luyden', de sociale strijd, ontbreekt daarin dus. Die doelstelling lijkt weerspiegeld in de geschiedschrijving. Die gaat vooral over de schoolstrijd, de strijd voor kerkherstel, de Anti-Revolutionaire Partij en de mores in 'de gereformeerde wereld.' Oudere generaties van Kuypers erfgenamen wisten te verhalen van kerkelijke toogdagen, van de jongelings- en meisjesbonden; van de debatten op de JV en rokerige kerkenraadsvergaderingen, en soms van verkiezingsdebatten met liberalen en rooien. Maar verhalen over opgewonden discussies in vakbondsafdelingen en wilde stakingsacties treft men zelden aan. Er is ook geen recent overzicht van de geschiedenis van die anderhalve eeuw christelijk-sociale actie, vergelijkbaar met de enkele jaren geleden verschenen geschiedenis van *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Harinck, e. a., 2001). Dit boek is trouwens bepaald sober over de sociale beweging. Talma, de dominee die minister van sociale zaken werd, heeft er zijn plaats in, maar de CNV-secretaris Herman Amelink niet, hoewel hij voor de ARP van 1925-1926 die functie combineerde met het lidmaatschap van de Eerste en van 1931-1946 van de Tweede Kamer.

Nu lijkt die relatief geringe aandacht voor de christelijk-sociale beweging niet alleen een gevolg van de sociale tegenstellingen binnen de protestants-christelijke wereld en het feit dat de christelijke vakbeweging principieel het vleesgeworden harmoniemodel was. De protestants-christelijke wereld geloofde in het primaat van de politiek én wist dat de mens niet van brood alleen kan leven. Men gaf liever zijn laatste cent aan de vrije school en de vrije kerk, dan aan de vakbond. Zodat er niet steeds een laatste cent voor de christelijke vakbeweging overbleef. De vereniging van christen-historici, die bovengenoemde geschiedenis van de ARP initieerde, had ook al jaren een uitgave van de geschiedenis van de protestants-christelijke sociale beweging op het programma staan, zo meldt het Woord vooraf van het hier besproken boek. De bundel *Het kromme rechtbuigen* is geen evenknie van de geschiedenis van de ARP, want het is geen geschiedenis van de christelijk-sociale beweging (afgezien van een inleiding van dertien bladzijden die terecht een impressie genoemd wordt). Zij bevat biografische schetsen van een achttal personages die op de een of andere manier het christelijk-sociale denken en doen belichaamden. Op zich een respectabele onderneming, maar zij heft het geconstateerde tekort niet op.

Amelink (1881-1957) is een van de acht die een (mooie) biografische schets van P. E. Werkman kreeg. Een arbeiderszoon die zich via de christelijk-sociale beweging ontwikkelde van textielarbeider tot secretaris van het CNV en Kamerlid. De 'denker van het CNV', duidelijk en nadrukkelijk, stimulerend, een onvoorstelbaar actief organisator, ook internationaal — en een principieel anti-nazi. Vergelijkbare achtergronden en meer of minder vergelijkbare loopbanen hadden Joost Augusteijn (1876-1962; beschreven door A. Bornebroek), C. J. van Mastrigt (1909-1997; P. E. Werkman), Bauke Roolvink (1912-1979; H. M. ten Napel) en Jan van Eibergen (1906-1987; J. J. van Dijk). Typische vertegenwoordigers van Kuypers kleine luyden, overtuigde christenen die geloofden in het christelijk-sociale denken en de christelijke organisatie; vakbondsmensen, harde werkers die voorbeelden van geslaagde emancipatie werden. Kortom: echte mannenbroeders. Afgezien van Augusteijn traden zij allen vroeg of laat toe tot de politiek — de meeste scribenten schenken naar mijn mening al te veel aandacht aan hun carrières en vooral politieke posities, en te weinig aan hun christelijk-sociale motieven.

De christelijk-sociale beweging was echter nooit geheel gelijk aan het vakbondswerk, omdat zij een bredere en oudere voedingsbodem had dan alleen de arbeiderswereld. Het christelijk-sociale denken is een loot van het protestants-christelijke leven, waarvan naastenliefde en diaconie (hulp aan zorgbehoeftigen) als het goed is een levenstrek is. De bundel opent daarom terecht met een biografie van iemand die deze traditie vertegenwoordigde. Ds. R. J. W. Rudolph (1862-1914, beschreven door R. E. van der Woude), stichter van het kinderjeugd zorgdorp De Glind, verbond de filantropie van het Reveil met de Kuyperiaanse vernieuwing van de diaconie in de Gereformeerde Kerken van na de Doleantie.

Rudolph was een gestudeerd theoloog, maar vooral een pragmaticus. Die laatste kwalificatie zal men minder toeschrijven aan de hier ook beschreven Bart de Ligt. Een domineeszoon die wel het beroep maar niet de theologie van zijn vader voortzette. Er is niets in te brengen tegen de biografische schets van Herman Noordegraaf (of het moet zijn, dat zij weinig nieuws brengt in verhouding tot Noordegraafs eerdere publicaties over hem), maar de opname ervan in deze bundel verrast enigszins. Toch anders dan W. F. de Gaay Fortman (zijn schets is van de hand van J. J. van den Berg) — nog een voorbeeld van iemand die zich zeker niet geheel met de protestants-christelijke sociale beweging identificeerde, maar zich er wel voor inzette. De Ligt stelde zich immers theologisch, politiek en organisatorisch duidelijk buiten en niet zelden tegenover de christelijk-sociale beweging, hoezeer zijn christen-socialisme en pacifisme onmiskenbaar door religieuze overtuigingen gedreven werd. Zijn verhouding met de overige geportretteerden in deze bundel was weinig vriendschappelijk — een zaak die evenals zijn opname in deze bundel in de inleiding niet verklaard wordt.

Het kromme rechtbuigen roept dus voor wie nieuwsgierig is naar de geschiedenis van de protestants-christelijke sociale beweging meer op dan dat zij bevredigt, en maakt intussen de kennismaking mogelijk met een aantal interessante vertegenwoordigers van die beweging.

G. J. Schutte

J. van den Noort, *De hand in eigen boezem. Waterkwaliteit in het hoogheemraadschap van Delfland 1888-2003* (Delft: Hoogheemraadschap van Delfland, Hilversum: Verloren, 2003, 199 blz., €25,-, ISBN 90 6550 778 7).

De Hollandse grootwaterschappen hebben al heel lang interesse getoond voor hun geschiedenis. Die belangstelling heeft zich traditioneel geuit in zorg voor het hun toevertrouwde erfgoed in de vorm van gebouwen, roerende antiquiteiten en archivalia en in steun voor historisch onderzoek en daaruit voortvloeiende publicaties. Een fraai (ook in de zin van fraai verzorgd) voorbeeld is het hier te bespreken boek, vrucht van een initiatief van het eerbiedwaardige hoogheemraadschap van Delfland.

Wie het ter hand neemt, bemerkt al gauw dat het meer biedt dan de titel suggereert. Als inleiding vindt hij een historisch-geografische beschrijving van het gebied van Delfland en een beknopt overzicht van de geschiedenis van het hoogheemraadschap tot 1888. Dat jaar was belangrijk voor Delfland omdat toen de werken gereed kwamen, in de vorm van een kanaal en een stoomgemaal, die voor het groeiende Den Haag een behoorlijke lozing van afvalwater mogelijk moesten maken. Deze werken werden met financiële steun van het hoogheemraadschap uitgevoerd. Niemand zal toen beseft hebben dat daarmee het begin gemarkeerd werd van een proces dat door de historicus Van den Noort uitvoerig beschreven wordt en waarin Delfland zijn 'landbouwbril' verving door een 'stadse'. (7) Wat de taak van het hoogheemraadschap